

Waldemar Belck ve Carl Friedrich Lehmann'ın Araştırmaları¹

Bülent GENÇ²

Keywords: Urartian, Belck, Lehmann-Haupt, Van, Toprakkale, Keşiş Gölü, Antiquities Law

Towards the end of the 19th century, Waldemar Belck and Carl Friedrich Lehmann-Haupt were granted a permit by the Ottoman state and conducted surface surveys in the areas that roughly correspond to the territory of the Urartu Kingdom centered around the Lake Van basin. In this article, the surveys of Belck and Lehmann-Haupt and their results are evaluated through their own publications and the way these surveys were reflected in the Ottoman archival documents are discussed. In particular, reports sent to the center about their work and purpose, including the problems caused by their attempts to excavate although excavations were not within the scope of the permits they obtained, the excavations they reported to have conducted at Toprakkale and their results, and illicit excavations carried out at Nimrud are discussed in detail. Whether or not Belck and Lehmann-Haupt carried out excavations at Toprakkale along with surveys they conducted at various areas is discussed by comparing their publications and archival data.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Belck, Lehmann-Haupt, Van, Toprakkale, Keşiş Gölü, Asar-ı Atika Nizamnamesi

19. yüzyılın sonlarına doğru başta Van Gölü havzası olmak üzere kabaca Urartu Krallığı'nın yayıldığı coğrafyada Waldemar Belck ve Carl Friedrich Lehmann-Haupt Osmanlı Devleti'nden aldıkları izin çerçevesinde yüzey araştırmaları yaparlar. Bu makalede Belck ve Lehmann-Haupt'un gerçekleştirdiği araştırmalar ve bu araştırmaların sonuçları her iki araştırmacının kendi yayınları üzerinden değerlendirilmekte ve bu araştırmaların Osmanlı arşiv belgelerine nasıl yansdığı üzerinde durulmaktadır³. Özellikle kendilerine verilen izin kapsamında olmadığı halde kazı teşebbüsünün yarattığı sıkıntılar, Toprakkale'de yaptıklarını belirttikleri kazılar ve sonuçları, Nimrud'da yapılan kaçak bir kazı gibi araştırmacıların çalışmaları ve amaçlarıyla ilgili merkeze gönderilen raporlar ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Böylece Belck ve Lehmann-Haupt'un çeşitli bölgelerde yürüttükleri yüzey araştırmalarıyla birlikte Toprakkale'de bir kazı yapıp yapmadıkları, yazarların yayınları ve arşiv verileriyle karşılaştırılarak tartışılmaktadır.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 14.07.2019 Kabul Tarihi: 27.07.2019.

² Bülent GENÇ, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Artuklu-MARDİN; bulendgenc@hotmail.com, Orcid No:0000-0001-9328-1339

³ Belgelerin transkripsiyonunu yapan Dr. Vural Genç'e teşekkür ederim.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek artmaya başlayan Yakındoğu çalışmaları ile birlikte çeşitli mesleklerden araştırmacılar Van Gölü Havzasına uğramaya başlar. Özellikle Van çevresinden gittiği söylenen bazı eserlerin eski eser pazarlarında satılmaya başlanması çeşitli insanların bu bölge ile ilgilenmesine yol açmış görünmekle birlikte bu durum bölgedeki arkeolojik yerleşimlerinde talan edilmesine neden olur. Önemli bir kısmı seyyah ve gezgin olan ve bölgenin demografik yapısı, yerleşim türleri, üretim ve geçim biçimleri gibi çeşitli alanlarda çalışmalar yapan bu insanların arasında konsolos ve yardımcılar, coğrafyacılar, eski çağ tarihçileri, çivi yazısı ve Urartu dilinin çözümüyle uğraşan epigraflar gibi arkeolojik kalıntılarla ilgilenenler de bulunmaktadır. Bu makalede Van ve çevresindeki bölgelerde özellikle Urartu Krallığı'nın yayılım alanlarında çeşitli çalışmalar yürüten araştırmacılardan Waldemar Belck ve Carl Friedrich Lehmann'ı ele alarak araştırmalarından ve sonuçlarından bahsedeceğim. Araştırmacıların yayınlarını ve araştırma dönemlerini Osmanlı Arşivi'ndeki verilerle karşılaştırarak bir değerlendirme yapmaya çalışacağım.

Aslında bir kimyager olan Waldemar Belck, Alman şirketi Siemens için Trans-Kafkasya'da bakır madenciliğiyle uğraşmaktadır (Belck 1893: 61-82) ve fakat çalıştığı bölgelerde çeşitli mezarlıklar, prehistorik gömüler, antik kalıntılar ve çivi yazılı kitabeler keşfetmesi Eski Çağ tarihçisi ve dilbilimci Lehmann'ın da dikkatini çekmiştir. Belck'in keşiflerinin Lehmann'ın da ilgi alanlarıyla örtüşmesinden sonra Belck ve Lehmann tanışır ve 1890'lardan itibaren birlikte çalışmaya başlarlar (Lehmann-Haupt 2015: 7). Bu tanışıklıktan sonra iki araştırmacının adı Urartu araştırmaları tarihinde yaptığı çalışmalardan dolayı sıklıkla anılmaktadır ve uzun yıllar birlikte çalışarak çeşitli yayınlar yapmışlardır.

Belck, Van bölgesine yapacağı ilk araştırma ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'nden araştırma iznini 1891 yılında alır. Osmanlı Devleti tarafından Van ve Trabzon vilayetlerine gönderilen bir telgrafta, Prusya tebasından Doktor Waldemar Belck'in Rusya'dan Van'a ve oradan Trabzon'a gelip bazı fiziki araştırmalar yapacağından bahsedilerek kendisine saygı ve gereken kolaylıkların gösterilmesi istenmektedir¹.

Belck'in aldığı izin kapsamında ilk araştırmaları ile ilgili verilerden 1891 yılı *Zeitschrift für Ethnologie* dergisinde söz edilmektedir. Burada Van Gölü çevresinden topladığı 15-20 yeni yazıtla Türkiye'den mutlu bir şekilde ayrıldığından ve 7 Kasım'da Kars'a² döndüğünden bahsedilmektedir (Virchow 1891: 810-811). Özellikle 1891 yılından itibaren Belck'in çalışmaları *Zeitschrift für Ethnologie* dergisinde düzenli olarak yayınlanmaya başlamıştır. Belck 1891 yılında yapmış olduğu araştırmaları ve çivi yazılı kitabeleri Lehmann ile birlikte yayınlamaya başlar. Minua Kanalı ve kanal duvarlarında yer alan yazıtlar ile Keşiş Gölü ve burada bulunan Urartu steli ile kaidesi³ bu ilk araştırmalar içerisinde (Belck &

¹ DH. MKT. 1824/16, 21 Şaban 1308/1 Nisan 1891.

² Kars, 1877-78 yılındaki Osmanlı-Rus savaşından sonra Rus egemenliği altına girmiş ve 40 yıl boyunca 1917 yılına kadar Rus egemenliğinde kalmıştır.

³ Özellikle Keşiş Gölü civarında bulunan stel parçası ve bulunduğu konum önemlidir. Toni veya Doni yani

Lehmann 1892a: 477-488; Belck & Lehmann 1892b: 122-152). Trans-Kafkasya'da Siemens için Kedabeg bakır madeninde sürdürülen çalışmaları sırasında da karşılaştığı mezarların kazısını yaparak yayınlar (Belck 1893: 61-82). Belck kabaca Urartu Krallığı'nın sınırlarını ve etki alanını kapsayan bölgelerde yüzey araştırmalarını sürdürürken çeşitli kalıntı ve buluntularını Lehmann ile birlikte yayınlamaya devam eder. 1893 yılında günümüzde Urmiye Müzesi'nde sergilenen Kelişin Steli'nin Schulz tarafından keşfedilmesinden sonra Rawlinson (Rawlinson 1840: 1-64), Sayce (Sayce 1882: 663-673) ve Morgan (Morgan & Scheil 1893: 153-160) gibi çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmesini, tanımlanmasını ve çevre ile ilişkisini ele alarak tartışılar (Belck & Lehmann 1893: 389-400). Aynı yıl Keşiş Gölü'nü, Rusa Steli'ni ve Toprakkale'yi Arğişti oğlu Rusa ile ilişkili olarak irdelerler (Lehmann & Belck 1893: 217-224). Belck 1894 yılında Manna'lar ile ilgili yazdığı makalesinden sonra (Belck 1894b: 479-488), Trans-Kafkasya'da yaptığı mezarlarla ilgili çalışmaları ve buluntuları da aynı yıl yayınlar (Belck 1894a: 213-241). 1895 yılında yayınladıkları makalelerinde Belck ve Lehmann Toprakkale, Kalecik, Van Kalesi, Çavuştepe, Armavir ve Pagan gibi çeşitli Urartu yerleşimlerini tartışarak bölgenin klasik kaynaklardaki tanımlanma biçimlerini de yazılı verilerle birlikte incelerler (Lehmann & Belck 1895: 578-616). Belck 1896 yılında I. Arğişti'ye ait bir kanal yazıtını yeniden ele alarak söz konusu kanalı ve Armavir Ovası ile ilişkisini, çevresiyle birlikte yorumlarken (Belck 1896: 309-321) aynı yıl Lehmann, II. Sarduri ile III. Tiglat-pileser arasında geçen savaşı ve savaşın geçtiği bölgeyi tartışır (Lehmann 1896a: 321-327). Ayrıca Lehmann o dönemde Rusya sınırları içinde kalan bazı Urartu yazıtlarının yeni bir okumasını yapar (Lehmann 1896b: 586-589). Bir sonraki yıl makalesinde ise Belck, Lutipri oğlu Sarduri'nin Madırburcu'ndaki Assurca yazıtlarını, yazıtların bulunduğu blokların liman duvarı olabileceğini ve yazıtlarda geçen Alniuni kentinin lokasyonunu ele alır (Belck 1897: 302-308).

Belck 1891 yılından 1898 yılına kadar Urartu sınırlarını kapsayan coğrafyada yukarıda da bahsedildiği gibi çeşitli araştırma ve inceleme gezilerinde bulunarak araştırma sonuçlarını Lehmann ile birlikte yayınlarlar. Ancak Belck ve Lehmann'ın Urartu araştırmaları 1898 yılı itibariyle daha da geniş bir çerçeve çizer ve daha fazla yayın yapmaya başlarlar. Elbette bu durumu Osmanlı Devleti'nden aldıkları araştırma izni çerçevesinde yapmış oldukları yüzey araştırması önemli ölçüde desteklemiştir.

1898 yılı yayınlarında Belck ve Lehmann'ın Tiflis, Erivan ve İran hattında bazı araştırmalar yürüttükleri ve yazıt aradıkları görülmektedir (Belck & Lehmann 1898c: 414-416; Belck & Lehmann 1898b: 522-527). Osmanlı Devleti'nden aldıkları izin çerçevesinde I. Tiglat-pileser'in Yoncalı yazıtından başlayarak Urartu krallarına ait çeşitli yazıtları

günümüzdeki Gölardı köyü üzerinden, sarp ve dik yamaç ve vadileri aşarak Keşiş Gölü'ne ulaşan Belck Urartu steli ile karşılaşma anını anlatır. Keşiş Gölü'ne doğru vadi tabanından 30-40 metre yukarıda steli bulduğundan ve 2500 yıldan daha fazla bir süredir dikildiği aynı yerde bulunduğundan bahsetmektedir. Stel ve kaidesinin ise defnecilerin tahribatı nedeniyle birbirinden ayrıldığını vurgulamaktadır (Belck & Lehmann, 1892b: 141-147). Belck tarafından 1891 yılında bulunan bu steli Lehmann-Haupt'da 7 yıl sonra aynı şekilde yerde yatar durumda bulduğundan bahsetmektedir (Lehmann-Haupt 1926: 41-42).

kayıtlara geçirirler ve Van Gölü havzasındaki Urartu yerleşimleri ile ilgili bilgiler verirler. Keşiş Gölü, Rusa Steli ve Toprakkale'ye bu yayınlarında yine değinirler. Özellikle neredeyse 2 ay boyunca 80 ile 100 adamla Toprakkale'de kazı yaptıklarını belirtirler (Belck & Lehmann 1898a: 568-592). Toprakkale'de kazdıklarını iddia ettikleri alanları Haldi Tapınağı, yer altı kaya yapıları, tapınağın arkasındaki yapı, kalenin ve tapınağın şarap deposu⁴ ve ölümler evi gibi belli başlıklar altında değerlendirirler (Belck & Lehmann 1898a: 578-590).

Ancak araştırmacıların 1898 yılından itibaren yaptıkları yayınlar, araştırma sonuçları ve Toprakkale'de kazı yaptıklarını belirtmeleri bazı problemler doğurmaktadır (Genç 2018: 123-129). Özellikle 1898-1899 yılları arasında Lehmann-Haupt ve Belck tarafından Toprakkale'de bir kazı yapıldığı genel olarak kabul görmektedir (Zimansky 2011: 60-61; Tarhan 2011: 295; Sevin 2003: 4; Salvini 2006: 18; Wartke 1990: 8; Piotrovsky 1969: 19; Ögün 1961: 265; Barnett 1950: 23; Koçak 2011: 90-91; Sekmen 1990: 30). Hatta Lehmann-Haupt ve Belck'ten oluşan heyetin Toprakkale'de 1898 ve 1899 yıllarında arka arkaya ikişer mevsim kazı yaptıkları dahi belirtilmektedir (Erzen et al. 1960: 5). Ancak Belck ve Lehmann-Haupt 5 Ekim 1898'de *Anthropologische und Ethnologische Gesellschaft Berlin*'e yazdıkları bir raporda, 24 Eylül'de Van'a geldiklerini belirtmektedirler (Belck & Lehmann-Haupt 1898a: 416). Aynı yayında 5 Aralık 1898 yılını kapsayan raporlarında, Lehmann-Haupt ve Belck 24 Eylül 1898'de Van'a ulaştıklarını ve bir hafta sonra 30 Eylül 1898'de kazıya başlamak üzere hazırlık yaptıklarını belirtmektedirler (Belck & Lehmann-Haupt 1898a: 578-579)⁵. 30 Kasım 1898 tarihinde ortak yazdıkları bir raporda, Toprakkale'de 80 ile 100 arası bir sayıda işçiyle o an itibarıyla yaklaşık iki aydır kazı yaptıklarını belirtmektedirler (Belck & Lehmann-Haupt 1898a: 578). Ancak Lehmann-Haupt daha sonraki yıllarda yayınladığı kitabında kazıya başladıkları dönemle ilgili olarak 30 Aralık 1898 tarihini belirtmektedir (Lehmann-Haupt 1931a: 457). Özellikle Aralık ayından itibaren Ocak-Şubat-Mart aylarında Van'da kış mevsiminin çok zorlu geçtiği bilinmektedir ve bu mevsimlerde kazı yapılması söz konusu dahi olamaz. Bu durumda Lehmann-Haupt ve Belck'in Toprakkale'de kazı başlangıcı için verdiği 30 Aralık 1898 tarihi kesin olarak yanlıştır ve belirtilen tarihte Van'a gelerek kazıya başladığını iddia etmek güçtür (Sevin 2003: 4; Sekmen 1990: 32). Lehmann-Haupt ve Belck, 30 Kasım 1898 tarihinde iki aydır kazı yaptıklarını belirtmekle beraber bu konunun daha iyi anlaşılması, gerçekte bir kazının yapılıp yapılmadığı veya yaptığını belirttiği kazıyı hangi sürelerde ve şartlarda gerçekleştirdiğini anlamak açısından Lehmann-Haupt ve Belck ile ilgili Osmanlı yazışmalarını incelemek gerekmektedir.

⁴ 1898 yılındaki bir raporunda da Belck, Toprakkale'deki kazılardan bahsederken kralın şarap deposu olarak tanımladıkları bu alanda bulunan, üzeri çivi yazılı 400 ile 600 litrelik pithoslara değinir. Bunların Rusya ve Berlin'e taşınmasının gerekip gerekmediğiyle ilgili bilgi almak istemektedir (Belck & Lehmann 1898b: 522-7).

⁵ Belck - Lehmann-Haupt 1898: 579; Toprakkale kazılarına 20 işçiyle başladıklarını ve bu sayının hızla artarak 80'e ve daha sonra 100'e çıktığını, her iki günde bir 20 adam eklediklerini belirtmektedirler.

1898-1899 yıllarında Toprakkale'de yapılan çalışmanın izni ve mahiyeti ile ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız çalışmalar sonucunda Lehmann-Haupt ve Belck'in Van bölgesinde yaptıkları çalışmalara dair izin belgelerini içeren bazı dökümanlara ulaştık. Söz konusu belgeler 1898-1902 yılları arasını kapsamaktadırlar. Ancak bu belgelerden 1898 ve 1899 yıllarını kapsayan belgeleri ve içeriklerini Toprakkale'de yapılan kazı bağlamında ayrıca tartışmak gerekmektedir.

Söz konusu yazışmalardan erken tarihli olanı Dr. Lehmann ve Dr. Belck'in Bağdat, Musul, Van, Mamuretülaziz, Erzurum, Bitlis ve Trabzon'da yapacakları araştırmalar için Almanya sefaretinden gelen telgraf dikkate alınarak, Dâhiliye, Hariciye ve Maarif Nezareti kanalıyla (İç İşleri, Dış İşleri ve Eğitim Bakanlıkları) Lehmann-Haupt ve Belck'in işlerinde yardımcı olunması yönünde 26 Mart 1314/7 Nisan 1898 tarihinde 14 ayrı vilayete gönderilen yazışma ile ilgilidir. 21 Zilkade 1315/13 Nisan 1898 ve 21 Zilhicce 1315/13 Mayıs 1898 tarihli diğer iki yazışmada⁶ ve 17 Zilhicce 1315/9 Mayıs 1898 tarihli bir başka yazışmada⁷ Dr. Lehmann ve Dr. Belck'in bahsi geçen 7 vilayette yapacakları araştırmalarda kolaylık gösterilmesi ile ilgili içerik tekrarlanmaktadır.

Ancak Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi, 2 Muharrem 1316/23 Mayıs 1898 tarihli bir yazışmasında Maarif Nezareti'ni bu araştırmanın içeriği ile ilgili bilgilendirmektedir. Bu yazışmada Dr. Lehmann ve Dr. Belck'in Bağdat, Musul, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde eski eserler, kavimlerin kökeni ve tabii ilimleri araştırma, gerektiğinde yüzey araştırması yapma izni olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle Dr. Lehmann ve Dr. Belck'in seyahatleri esnasında kazı yapma maksadı taşıdıklarının ihbar edildiği belirtilerek, nizamnamedeki⁸ şartları taşımadıkça kazı yapma hakkına sahip olmayacakları bildirilmektedir⁹ (Belge 1). Gerek Asar-ı Atika Nizamnameleri ve gerekse Dr. Lehmann ve Dr. Belck'e verilen araştırma izninin kapsamı bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Maarif-i Umumiye Nazırı¹⁰ Zühdü, 21 Muharrem 1316/11 Haziran 1898 tarihli yazışmasında Dr. Lehmann ve Dr. Belck'in Bağdat, Musul, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Erzurum ve Trabzon'da eski eserler, kavimlerin kökeni ve tabii ilimleri araştırma, gerektiğinde yüzey araştırması yapma ve fotoğrafla resim alma maksadıyla Almanya tarafından görevlendirilmiş olduklarından kendilerine her türlü işte kolaylık sağlamak için vilayet merkezlerine 14 adet "teveccühname" (referans mektubu) gönderilmiş olduğunu belirt-

⁶ BOA. İ.HR. 358/45, 16 Zilhicce 1315/8 Mayıs 1898.

⁷ BEO. 1122/84128, 20 Zilhicce 1315/12 Mayıs 1898.

⁸ 1869/1 ve 1874/7 Nizamnamelerinde olduğu gibi 1884/7 Nizamnamesi'nde de kazı izni ve şartları açıkça belirtilmektedir (Çal 2005: 234-70). 1884 Nizamnamesi'ndeki şartların dışında, resmi izin olmaksızın hiç kimsenin Osmanlı arazisi üzerinde Eski Eser araştırması yapamayacağı ve topraktan eser çıkartamayacağı vurgulanmaktadır (Eriş 2012).

⁹ ME. MKT. 397/1, 2 Muharrem 1316/23 Mayıs 1898.

10 Milli Eğitim Bakanı.

mektedir. Dr. Lehmann ve Dr. Belck'in seyahatleri esnasında kazı maksadı taşıdıklarının haber verildiğini oysa kazı izninin asar-ı atika nizamnamesinin belirttiği şartları yerine getirmeye bağlı olduğunu ve sadece araştırma yapmaları, gerektiğinde ise yüzey araştırması yapma salahiyetine sahip olduklarını vurgulamaktadır. Kazı amacı taşıdıklarıyla ilgili haberin doğru olması halinde ileride nizamnameye bir hanel gelmemesi için gereğinin yapılmasını arz etmektedir. Ayrıca Hariciye Nezareti'yle yapılan 22 Muharrem 1316/12 Haziran 1898 tarihli bir yazışmada da Dr. Lehmann ve Dr. Belck'in kazı maksadı taşıdıkları, ancak bu zatların kazı iznine sahip olmadıkları, kazı yaptıklarına dair gelen haberlerin doğru olması durumunda ileride bir sorun çıkmaması için şimdiden gereğinin yapılması istenmektedir¹¹.

Hariciye ve Maarif Nezaretleri'yle yapılan 12 Safer 1316/2 Temmuz 1898, 14 Rabiulevvel 1316/2 Ağustos 1898 ve 16 Rabiulevvel 1316/4 Ağustos 1898 tarihli yazışmalarda Dr. Lehmann ve Dr. Belck'in kazı niyetlerinin yaratacağı sıkıntılar tekrarlanmaktadır ve kazı iznine sahip olmadıklarından ileride bir problemle karşı karşıya kalınmaması için şimdiden gereğinin yapılması Maarif Nezareti'ne bildirilmektedir. Fakat Maarif Nezareti'yle yapılan 16 Safer 1316/6 Temmuz 1898 tarihli bir yazışmada, bazı vilayetlerde eski eserler hakkında araştırma yapacak olan Dr. Lehmann ve Dr. Belck'in maksatlarının arazi araştırması yapmak olduğu ve herhangi bir kazıya teşebbüs etmeyeceklerinden bu konuda herhangi bir muameleye gerek olmadığı belirtilmektedir¹².

Ancak Hariciye Nezareti'yle 18 Cemazeyilahir 1316/3 Kasım 1898 tarihinde yapılan bir yazışma kazı tarihi veya teşebbüsü açısından önemli ayrıntılar sunmaktadır. Bu yazışmada bazı vilayetlerde eski eser hakkında inceleme yapacak olan Belck ve Lehmann'ın nizamname gereğince resmi izin almadıkça herhangi bir araştırma yapamayacakları, bu yönlü bir araştırma yapmalarının caiz olmayacağına değinilmektedir. Van'a gitmiş olan iki Almanyalı doktorun çıkaracakları eski eserleri kendi yanlarına alacakları ve yarından itibaren kazıya başlayacakları Mahalli Maarif Muhasebe Müdüriyeti'nden telgrafla bildirilmiş olup bu iki şahsın adeta kazıya başlayacaklarının anlaşılmasına ve bu durumun ise nizamnameye aykırı hatta kendilerine verilen iznin çok dışında bir faaliyet olacağından, gönderilecek son talimata kadar hiçbir şekilde kazıya başlatılmaması özellikle vurgulanmaktadır¹³ (Belge 2).

Van Valisi Tahir, Dâhiliye Nezareti'yle yaptığı 18 Teşrinisani 1314/30 Kasım 1898 tarihli bir yazışmada polis dairesinden aldığı bir bilgiyi paylaşmaktadır. Dr. Lehmann'ın sokaklardan geçtikçe koynunda taşıdığı ufak bir makine ile kargaşa esnasında yanan Ermeni hanelerinin fotoğrafını çektiğini belirtmektedir¹⁴. 19 Receb 1316/3 Aralık 1898 tarihli

¹¹ BEO. 1142/85587, 24 Muharrem 1316/14 Haziran 1898.

¹² BEO. 1152/86381, 16 Safer 1316/6 Temmuz 1898; BEO. 1171/87788, 18 Rabiulevvel 1316/6 Ağustos 1898.

¹³ BEO. 1206/90387, 18 Cemazeyilahir 1316/3 Kasım 1898.

¹⁴ DH. ŞFR. 229/63, 18 Teşrinisani 1314/30 Kasım 1898.

bir diğerk yazışmada ise Dr. Lehmann ve Dr. Belck'in Van'da bulundukları sürece tavır ve hareketlerinin izlenmesi aksi bir durum ortaya çıkarsa gizlice bildirilmesi istenmektedir. Dr. Lehmann'ın ektiğı fotoğraflarla ilgili Van'dan gönderilen bilgi notu paylaşılarak bu konuda gereğinin yapılması istenmektedir¹⁵ (Belge 3).

1899 yılı itibariyle Mart ayından sonra Lehmann ve Belck'in Musul ve Revanduz¹⁶ civarında çalışmalar yürüttükleri anlaşılmaktadır (Belck & Virchow 1899: 99-132; Lehmann 1899: 281-290; Lehmann-Haupt 1926: 225-245, 289-315). Musul Valisi Hazım, Maarif Nezareti'yle 20 Nisan 1315/2 Mayıs 1899 tarihinde yaptığı bir yazışmada Mösyö Lehmann'ın kendi kendine Nimrud harabesinden çıkarıp nakil ettirmekte olduğı dört parça yazılı taştan ve taşların hükümetçe ele geçirildiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca Lehmann'ın arkadaşı olan ve Van'a giden Belck'ten alınan mektupta Revanduz'da bulunan bir taşın (Topzava Steli) tarihi kıymetinden ve Bedri Bey tarafından kendisine vuku bulan iltiması Musul-Bağdad yoluyla Müze-i Hümayun'a naklinin mümkün olmayıp Van-Erzurum yoluyla gönderilmek üzere Avrupa'ya demir araba sipariş edildiğinden bahsedilmektedir. Mahalli hükümetten yardım istenerek bu teşebbüslerinin izinlerinin dışında olduğı, bunların bulacakları eserlerin kıymetli olanlarını bir yolunu bulup aşıracakları, değersiz ve aşırılması imkansız olanları müzeye gönderip bu suretle bir sürü masraf talep edecekleri gelen ihbarlardan anlaşıldığından bu gibi eserlerin ilk önce resimlerinin çekilip gönderilmesi ardından değerkli olanların gönderilmesi istenmektedir. Musul vilayetine gönderilen 25 Zilhicce 1316/6 Mayıs 1899 tarihli bir yazışmada Dr. Lehmann ve arkadaşının izinlerinin sadece yüzey araştırmasından ibaret olduğı ve bunun eser çıkarıp nakli anlamına gelmediğinden Lehmann'ın çıkardığı eserlerin ele geçirilmesi, hükümette korunarak fotoğraflarının gönderilmesi istenmektedir. Ayrıca nizamname maddelerine uygun olarak kazı yapmak resmi izne bağlı olduğundan, resmi izin olmadıkça eser çıkarılmasına ve kazı yapılmasına müsaade edilmemesi özellikle vurgulanmaktadır. Musul Maarif Müdür vekili Mehmet Tevfik'in Maarif Nezareti'ne gönderdiği 25 Zilhicce 1316/6 Mayıs 1899 tarihli bir yazışmada Dr. Lehmann ile arkadaşı tarafından Nimrud harabelerinde kazı yapıldığı ve dört parça yazılı eserin nakil edilmek üzere bulunduğı bildirilmektedir. Bu taşların hükümet tarafından ele geirildiğı ve bu iki şahsın fiil ve hareketlerinin ayrıntılı iki telgraf nameyle Maarif Nazırına ve Müze-i Hümayun müdürüne arz edildiğı belirtilmektedir. Musul Mekteb-i İdadisi Müdüriyeti'ne gönderilen 22 Haziran 1315/4 Temmuz 1899 tarihli bir yazışmada Dr. Lehmann ve arkadaşı Belck'in kazı izni olmadıkça asar-ı atika çıkarmak için kazı yapmasına müsaade edilmemesi, gerek yabancı seyyahlar ve gerekse mahalli ahali tarafından asar-ı atika çıkarmaları durumunda hemen hükümet-i mahalliyyeye haber verilmesi istenmektedir¹⁷.

¹⁵ DH. MKT. 2143/16, 19 Receb 1316/3 Aralık 1898.

¹⁶ Belck, Revanduz-Sidikan'daki Topzava stelinin inceledikten sonra Adilcevaz civarında yaralanması ile ilgili yargılamalar için Van'a döner (Belck & Virchow, 1899: 99-132).

¹⁷ MF. MKT. 447/47, 25 Zilhicce 1316/6 Mayıs 1899.

28 Rabiulahir 1317/5 Eylül 1899 tarihli bir yazışmada ise nizamname maddelerine uygun olarak kazı yapmanın resmi izne bağlı olduğu, Dr. Lehmann ile Dr. Belck'in hükümete haber vermeksizin kazı yaptıkları, Nimrud harabelerinden dört parça taş çıkararak Musul'a getirdikleri Musul vilayetinden bildirildiğinden resmi izin olmadıkça eser çıkarılmasına ve kazı yapılmasına müsaade edilmemesi özellikle vurgulanmaktadır. 21 Ağustos 1315/2 Eylül 1899'da Doktor Lehmann ve arkadaşının izinlerinin asar-ı atika ve menşei akvam (kavimlerin kökenlerinin araştırılması) ve ulum-u tabiiye (tabi ilimler) hakkında bazı araştırmalar gerektiğinden sadece yüzey araştırmasından ibaret olduğu, bu araştırmanın asar-ı atikayı çıkarıp nakli anlamına gelmediğinden Lehmann'ın çıkardıkları eserlerin ele geçirilmesi gerektiğinden hükümette muhafazalarıyla fotoğraflarının gönderilmesinden bahsedilmektedir. Bu durumun Maarif Nezaretine bildirildiği için bunun diğer vilayetlere ve sancaklara bildirilmesi de istenmektedir¹⁸.

Lehmann-Haupt'un 23 Mayıs 1899 tarihinde Lice-Tigris tüneline giderek araştırmalar yapması (Lehmann 1900: 430-438; Lehmann 1901: 226-244; Lehmann 1899: 284-290)¹⁹ 24 Mayıs 1315/5 Haziran 1899 tarihli Diyarbakir'den gönderilen şifreli bir yazışmaya konu olmaktadır²⁰. Bu yazışmada Van'ın Rusya konsolosu ile Dr. Lehmann'ın Lice civarında bulunan mağaralarda birleşerek bu ayın 16. pazar günü sabahleyin Bitlis vilayeti Genç sancağına bağlı Çapakçur'a (Bingöl) gittikleri ayrıca Dr. Lehmann'ın iki mağaranın girişindeki resim ve yazıları kopyalayarak fotoğraflarını aldığı belirtilmektedir (Lehmann 1901: 226-244, Fig. 1-4)²¹.

1899 yılının Eylül başında Belck'in Van'da bazı eserleri transfer etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır (Belck 1899a: 248)²². Van Valisi Tahir'in 28 Ağustos 1315/9 Eylül 1899 tarihinde Maarif Nezaretine gönderdiği bir telgrafta bu konuya değinilmektedir. Telgrafta Almanyalı Doktor Belck tarafından burada çıkarılan bazı asar-ı atikanın Müze-i Hümayun Müdüriyeti'nin isteği üzerine Trabzon yoluyla İstanbul'a gönderilmesine izin verildiğinden bahsedilmektedir. Bu eserlerden birkaç büyük küpün Rusya yoluyla götürülmesine teşebbüs olduğundan buna müsaade edilmemesi istenmektedir. Van vilayetine gönderilen aynı tarihli (28 Ağustos 1315/9 Eylül 1899) cevabi yazıda ise, küplerin Rusya yoluyla götürülmesinin katiyen caiz olmadığı belirtilmektedir. Bunların Sefarethane tarafından müzeye tesliminin taahhüt edildiği de vurgulanmaktadır²³.

¹⁸ DH. MKT. 2242/130, 28 Rabiulahir 1317/5 Eylül 1899; DH. MKT. 2197/1, 29 Zilhicce 1316/10 Mayıs 1899; DH. MKT. 2242/130, 28 Rabiulahir 1317/5 Eylül 1899.

¹⁹ Lehmann-Haupt'un Tigris tuneli gezisi ve ayrıntıları için bkz. Lehmann-Haupt 1910: 430-462.

²⁰ 1899 Mayıs ayında Lehmann Diyarbakir civarında ve Mayafarkin/Maiafarkin/Silvan'da bulunduğunu belirtmektedir (Lehmann 1900: 430-8).

²¹ Y. PRK. UM. 46/54, 25 Muharrem 1317/5 Haziran 1899.

²² Belck, Bergri Ovası ve Bendimahi Çayı ile ovanın sulanmasını ve çeşitli kalıntıları ele aldığı yayınında 7-19 Eylül 1899 tarihini vermektedir (Belck 1899a: 236-75).

²³ MF. MKT. 466/25, 8 Cemazeyilevvel 1317/14 Eylül 1899.

Belck'in 1899 yılı Eylül ve Ekim aylarında Van bölgesinde araştırmalar yaparak Birkleyn'e²⁴ (Belck 1899a: 236-275) ve Kasım aylarında Muş'a geçtiği ve araştırmalarını sürdürerek Xenophon'un dönüş güzergâhı ile ilgili bir çalışma yaptığı anlaşılmaktadır (Belck 1899b: 661-668). Belck'in Muş ve çevresindeki araştırmaları Osmanlı yazışmalarına da konu olur. Bitlis vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 6 Teşrin-i evvel 1315/18 Ekim 1899 tarihli bir telgrafnamede Belck'in bazen beraberinde Rusya'nın Van konsolosu ile bazense yalnız başına seyahat ettiğinden ve Muş yakınlarındaki Sulak köyüne gittiğinden bahsedilmektedir²⁵. Bitlis vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 23 Teşrin-i evvel 1315/4 Kasım 1899 tarihli bir diğer telgraf namede ise; Belck'in birçok yer dolaştıktan sonra tekrar Muş'a geldiği, bir müddet burada ikamet ettikten sonra refakatine gerektiği kadar asker ve jandarma verilerek Malazgird'e hareket ettiği ve oradan Karakilise yoluyla Erzurum'a gideceğinin anlaşıldığı ve bu durumun Muş mutasarrıflığından telgrafla bildirildiğinden bahsedilmektedir. Belck'in bu civarda ve civar vilayetlerde aralıksız gezinmesi, gittiği mahallere tekrar tekrar gitmesi jandarmayı meşgul ederek masraf çıkarmakla beraber hal ve hareketlerinin dikkat çekici bulunması hakkında gereğinin yapılması da istenmektedir²⁶.

Başka bir yazışmada ise Dr. Lehmann²⁷ ve Dr. Belck'in 2 Şubat 1314/14 Şubat 1899 tarihinde Van'dan hareketle Gevaş, Karçıkan, Bitlis ve Siirt yoluyla 1 Mart 1315/13 Mart 1899 tarihinde Cizre'ye ulaştıkları güzergâhları esnasında eski eserleri araştırmaktan ziyade kasaba ve köylerin birbirlerine olan mesafeleriyle hane, nüfus, din ve mezheplerini araştırdıklarından ve hatta dağların yüksekliklerini dahi kaydettiklerinden bahsedilmektedir. Dr. Belck'in Van'a döndüğü ve Dr. Lehmann'ında geri dönerek Midyat, Lice, Palu, Mazgirt, Harput, Malatya, Eğin, Kemah mevkilerine uğrayarak Erzincan'a ulaştığı²⁸, orada gördüğü eski eserlerden birkaç kale ve yazılı taşların fotoğraflarını çekerek güzergâhında bulunan köyler, dağlar hakkında kayıtlar tuttuğundan bahsedilmektedir²⁹ (Lehmann-Haupt 1910: 463-500; Belck et al. 1900: 29-66).

Bu yazışmaları genel olarak değerlendirdiğimizde öncelikle Lehmann-Haupt ve Belck'e verilen iznin Bağdat, Musul, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Erzurum ve Trabzon'dan oluşan 7 vilayette eski eserler, kavimlerin kökeni, tabii ilimleri araştırma, gerektiğinde yüzey

²⁴ Virchow'da Belck'in Ekim ayı sonunda Dicle mağarasına (Birkleyn) gittiğini belirtmektedir (Lehmann 1899: 281-90).

²⁵ DH. TMIK. M 77/47, 7 Recep 1317/11 Kasım 1899.

²⁶ DH. TMIK. M 77/47, 7 Recep 1317/11 Kasım 1899.

²⁷ Lehmann kitabında 1899 yılının 16 Şubat'ında ve perşembe günü Van'dan ayrıldıklarını belirtmektedir ve Şubat ayı boyunca Edremit, Tatvan, Bitlis ve Siirt güzergâhındadır. Mart ayı itibariyle ise Lehmann'ın Musul'a doğru devam ettiği anlaşılmaktadır (Lehmann-Haupt 1926: 198-200).

²⁸ Lehmann bu yolculuğu tek başına yaptığından ve Musul, Farkin, Lice, Harput, Malatya, Wank, Eğin, Erzincan üzerinden Bayburt'a geçtiğini belirtmektedir (Lehmann 1899: 281-90).

²⁹ DH. MKT. 2242/130, 28 Rabiulahir 1317/5 Eylül 1899. Lehmann-Haupt ve Belck'in birlikte ve ayrı dolaştığı güzergâhlar için ayrıca bakınız; Schachner 2009.

araştırması yapma ve fotoğraf çekmeyle sınırlı olduğu açıkça ve defalarca belirtilmektedir. Lehmann-Haupt ve Belck ise kendilerine verilen bu araştırma iznini 7 vilayete yayılan “yüzeysel” bir kazı izni olarak yorumladıklarından bahsederek Toprakkale’de yürütmüş olduklarını iddia ettikleri faaliyetleri meşrulaştırmaktadırlar (Belck & Lehmann-Haupt 1898a: 578). Ancak yukarıda ayrıntılı olarak sunduğumuz özellikle 1898 ve 1899 yıllarını kapsayan raporlar, Lehmann-Haupt ve Belck’e verilen iznin günümüzdeki anlamıyla bir yüzey araştırması izni olduğunu, kesinlikle bir kazı izni olmadığını ve bu konuda yapılacak herhangi bir ihlalin problemler yaratacağını açıkça ortaya koymaktadırlar. Bu raporlar ayrıca Osmanlı yönetiminin uzak eyaletlerdeki arkeoloji, kazı ve eserlere olan ilgisini ve denetim mekanizmalarını belirtilenin tersine (Sevin 2003: 5) açıkça sergilemektedir.

Söz konusu raporlar çerçevesinde Lehmann-Haupt ve Belck’in kazı için belirttikleri tarihlere tekrar bakmak gerekmektedir. 30 Kasım 1898 tarihli raporda, Toprakkale’de 80 ile 100 işçiyle yaklaşık iki aydır kazı yaptıklarını belirtmelerine rağmen özellikle 3 Kasım 1898 tarihli raporda³⁰ yarından itibaren kazıya başlayacakları fakat bu durumun nizamnameye³¹ aykırı hatta kendilerine verilen iznin çok dışında bir faaliyet olacağından bahsedilerek, gönderilecek son talimata kadar hiçbir şekilde kazıya başlatılmaması özellikle vurgulanmaktadır. Söz konusu raporda yer alan “yarından” kasıt 4 Kasım 1898 tarihi olmalıdır. Bu durumda araştırmacıların belirttiği gibi iki aylık bir çalışma söz konusu değildir.

Bu iki araştırmacının bölgede yürüttükleri çalışmaların yakından takip edildiği ve faaliyetlerinin düzenli olarak merkeze iletildiği anlaşılmaktadır. 1898 ve 1899 yıllarını kapsayan yazışmalarda kazı yapamayacakları özellikle vurgulanarak araştırmacılara dikkat edilmesi ve bu durumun bir sorun haline gelmemesi belirtilmektedir. Böylece Lehmann-Haupt’un “*koynunda taşıdığı ufak bir makineden*” dahi haberi olan Osmanlı Devleti’nin Van merkezine yakın bir noktada iki ay boyunca ve yaklaşık 100 kişiyle kazı yapmasından haberinin olamaması ve buna izin vermesi zayıf bir ihtimaldir ve yukarıda bahsettiğimiz yazışmalarda bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle Lehmann-Haupt ile birlikte çalışan Belck’in Adilcevaz civarında yaralanması, soyulması³² ve sonrasındaki olaylar dikkatleri bu iki araştırmacının üzerine çekeceğinden çeşitli uyarı ve raporlara rağmen Toprakkale’de iki ay boyunca nasıl kazı yapmış oldukları şaibelidir. Ancak Mkrtitsch Maksapetian gibi yerel insanlarla ilişki kurarak bazı kazılar yaptırmış olması da göz önünde bulundurulmalıdır³³. Ayrıca Lehmann-Haupt ve Belck’in Nimrud’da kaçak bir kazı yapmış olduklarını yine söz

³⁰ BEO. 1206/90387, 18 Cemazeyilahir 1316/3 Kasım 1898.

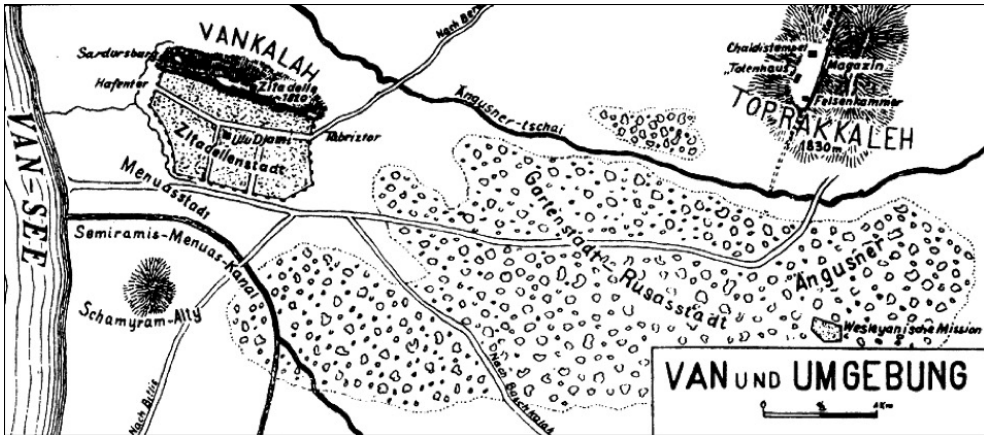
³¹ Osmanlı Devleti’nde 1869, 1874, 1884 ve 1906 yıllarında çıkarılan asar-ı atika nizamnameleri ile ilgili olarak bakınız; Çal 2005; Çal 1997; Eriş 2012.

³² DH. MKT. 2122/17, 7 Cemazeyilahir 1316/23 Ekim 1898; DH. MKT. 2134/71, 1 Receb 1316/15 Kasım 1898.

³³ Belck ve Lehmann-Haupt Toprakkale çalışmalarını anlattıkları yayınlarında Mkrtitsch Maxabedian veya Mkrtitsch Maksapetian’dan kazı sorumlusu olarak bahsetmektedirler (Lehmann-Haupt 1926; Lehmann-Haupt 1931a; Belck & Lehmann, 1898a: 568-92).

konusu yazışmalardan öğrenmekteyiz³⁴. Lehmann-Haupt ve Belck'in 1899 yılı bahar aylarından itibaren Musul, Nimrud, Revanduz ve ardından Diyarbekir'de bulundukları anlaşılmaktadır. 1899 Eylül ayından itibaren Belck'in Van'da bulunduğu ve Bergri/Muradiye Ovası'nda araştırmalarını sürdürerek Ekim ayında Tigris-Birkleyn'e ve oradan da 1899 yılı Kasım ayında Muş'a geçtiği anlaşılmaktadır (Belck 1899a: 236-275; Belck 1899b: 661-668). Muş'tan sonra ise Malazgird, Karakilise ve Erzurum'a geçeceği bildirilmektedir. Böylece 1899 yılında Toprakkale'de herhangi bir faaliyette bulunmaları söz konusu değildir.

Lehmann-Haupt ve Belck'in Urartu üzerine ilk ciddi çalışma ve kazıları Toprakkale'de 1898-1899 yıllarında İstanbul'dan sağlanan fermanlarla yürütmediği anlaşılmaktadır (Sevin 2003: 4). Urartu çalışmalarında önemli bir kilometre taşı olarak değerlendirilen Toprakkale kazılarını yoğun ve titiz bir çalışma olarak değerlendirmek, ilk bilimsel çalışmalar olarak tanımlamak yanlıştır. Bu alanın Urartu kültürü ve tarihine pek çok alanda yeni ve kapsamlı bilgiler sağlamadığı anlaşılmaktadır (Salvini 2006: 18). Özellikle Toprakkale'de yaptıklarını iddia ettikleri çalışmanın arkeolojik bağlamı üzerine çok az bilgi vermeleri (Zimansky 2011: 60-61), ayrıntılı bir planın dahi yayınlanmamış oluşu, hafirlerin belirttiği kazı tarihleriyle arşivdeki raporların çelişmesi, kazı izinlerinin olmayışı ve benzeri ayrıntılar bu alan üzerine yeniden düşünmemizi gerektirmektedir. Lehmann-Haupt sonraki yıllarda birçok önemli buluntuyu yayınlamasına rağmen yerleşimin herhangi bir planını yayınlamaz³⁵. Sadece Van Sitadeli ve çevresini çizdiği haritada (Resim 1) Toprakkale'yi ve bölümlerini skeç olarak belirtmiştir (Lehmann-Haupt 1931a: II/2). Tıpkı Rassam gibi Lehmann-Haupt'un da yerleşim ve yapıları gösteren herhangi bir plan yayınlamamasını garip bulan Barnett, bütün bilgilerimizin Rassam'ın kitabında yayınladığı sadece bir

Resim 1: Van Sitadeli ve Toprakkale'nin Lehmann-Haupt tarafından çizilen planı (Lehmann-Haupt 1931a: II/2)

³⁴ MF. MKT. 447/47, 25 Zilhicce 1316/6 Mayıs 1899; DH. MKT. 2242/130, 28 Rabiulahir 1317/5 Eylül 1899; DH. MKT. 2197/1, 29 Zilhicce 1316/10 Mayıs 1899.

³⁵ Baki Ögün, 1898 yılında Lehmann-Haupt yönetimindeki Toprakkale kazıları sırasında tapınağın açılarak tam planının elde edildiğini belirtmektedir (Ögün 1984: 35-75). Ancak böyle bir plana şimdiye kadar ulaşamamıştır.

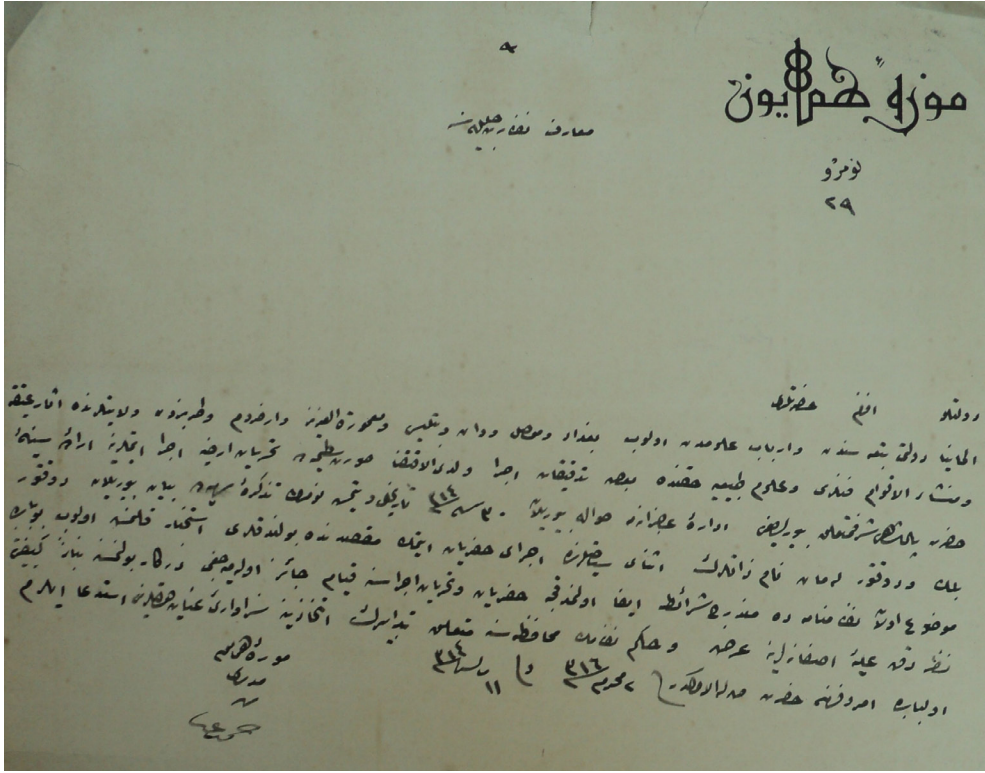
fotoğrafa (Rassam 1897: 376) kaldığını belirtmektedir (Barnett 1950: 13; Lehmann-Haupt 1931b). Rassam'ın tapınağa ait planını bir kenarda tutarsak Clayton ve Lehmann-Haupt tarafından yapılmış olan eski krokiler, Toprakkale'nin mimari dağılımı hakkında fikir vermekten uzaktır.

Sonuç

Belck'in 1891 yılında başladığı araştırmalarına 1898 yılından itibaren Lehmann-Haupt'un da fiziki olarak dahil olduğu anlaşılmaktadır. O dönemde belgeledikleri ve fotoğrafladıkları birçok yazıt ve buluntu ile ilgili veri bu sayede günümüze ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nden aldıkları izinle iki araştırmacı kabaca Urartu sınırlarını kapsayan coğrafyada yoğun olarak araştırmalarını sürdürmüşler ve her yıl araştırma sonuçlarını düzenli olarak yayınlamışlardır. Özellikle 1898 ve 1899 yıllarını kapsayan raporlar, Lehmann-Haupt ve Belck'e verilen iznin kapsamını ve günümüzdeki anlamıyla bir yüzey araştırması izni olduğunu ortaya koymaktadırlar. Bu raporlar Bağdat, Musul, Van, Mamuretülaziz, Erzurum, Bitlis ve Trabzon'da araştırmalar yapabileceklerini ancak bunun kesinlikle bir kazı izni olmadığını ve bu konuda yapılacak herhangi bir ihlalin problemler yaratacağını açıkça ortaya koymaktadırlar. Özellikle kazı yapamayacakları vurgulanmaktadır. Lehmann-Haupt ve Belck'in bölgede yürüttükleri çalışmaların yakından takip edildiği anlaşılmaktadır. Bu araştırmacıların Van merkezine yakın bir noktada iki ay boyunca ve yaklaşık 100 kişiyle kazı yapmasından Osmanlı Devleti'nin haberinin olamaması ve buna izin vermesi zayıf bir ihtimaldir. Ayrıca arşiv raporları bu durumu tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır. Osmanlı Hükümeti'nin söz konusu araştırmacılarla ilgili her türlü tavır ve davranıştan haberlerinin olduğu da anlaşılmaktadır. Özellikle Lehmann-Haupt ile birlikte çalışan Belck'in 23 Ekim 1898 ve 15 Kasım 1898 yıllarına ait raporlara göre Adilcevaz civarında yaralanması ve sonrasındaki olaylar dikkatleri bu iki araştırmacının üzerine çekmiştir. Ayrıca Lehmann-Haupt'un 13 Ekim 1898 yılında araştırmalarda bulunmak üzere Keşiş Gölü'ne gitmesi (Lehmann-Haupt 1926: 40), Keşiş Gölü'ndeki araştırmalardan sonra 27 Ekim 1898 civarında Astwadaschên/Çavuştepe'de incelemelerde bulunması (Lehmann-Haupt 1926: 60), 29 ve 30 Ekim 1898'de yine bölgede araştırmalarda bulunması (Lehmann-Haupt 1926: 67-69) Ekim ayı boyunca Toprakkale'de bulunamadığını da göstermektedir. 13 Kasım'dan itibaren Minua Kanalı'nda süren incelemeler de Lehmann-Haupt'un Toprakkale'de bulunamadığını göstermektedir (Lehmann-Haupt 1926: 95-109). Bu aylar boyunca Lehmann-Haupt yüzey araştırmalarını sürdürmeye devam etmiştir. Kazı dönemleri ile ilgili olarak Lehmann-Haupt ve Belck'in verdiği tarihlerinde birbirini tutmadığını görmekteyiz. 30 Kasım 1898 tarihli raporda³⁶, Toprakkale'de iki aydır kazı yaptıklarını belirtmelerine rağmen 3 Kasım 1898 tarihli raporda yarından itibaren kazıya başlayacakları

³⁶ Lehmann-Haupt ve Belck'in Toprakkale'de iki aydır kazı yaptıklarını belirttikleri 30 Kasım 1898 tarihi, Van Valisi Tahir'in, Dâhiliye Nezareti'yle yaptığı yazışma tarihi olan 30 Kasım 1898'e denk gelmektedir.

belirtilmektedir. Ancak Osmanlı belgelerinde bu durumun (1884) nizamnameye aykırı olduğu ve gönderilecek son talimata kadar hiçbir şekilde kazıya başlatılmaması özellikle vurgulanmaktadır. Bu durumda çeşitli uyarı ve raporlara rağmen Belck'in yaralanmasına ve Lehmann-Haupt'un da farklı yerleşimlerde yüzey araştırmalarını sürdürmesine rağmen Toprakkale'de iki ay boyunca nasıl kazı yapmış oldukları anlaşılamamaktadır ve bu konu tartışmalıdır. Ayrıca Lehmann-Haupt ve Belck'le ilgili bahar aylarından itibaren Mart, Mayıs, Temmuz, Ağustos ve Eylül 1899 tarihlerini kapsayan raporlar da Musul-Nimrud'da kaçak bir kazı yaptıkları ancak hemen müdahale edildiği belirtilmektedir. Lehmann-Haupt ve Belck'in sadece yüzey araştırması iznine sahip oldukları ve bunun eser çıkarıp nakletmek anlamına gelmediği belirtilmektedir. Çıkarılan eserlerin ele geçirilmesi, hükümette korunarak fotoğraflarının gönderilmesi istenmektedir. Ayrıca nizamname maddelerine uygun olarak kazı yapmak resmi izne bağlı olduğundan, resmi izin olmadıkça eser çıkarılmasına ve kazı yapılmasına müsaade edilmemesi özellikle vurgulanmaktadır. Lehmann-Haupt ve Belck'in 1899 yılında Musul civarındaki çalışmalarını Toprakkale'de bulunamadıklarını göstermesi açısından önemlidir. Özellikle Lehmann-Haupt ve Belck'in aldıkları izin kapsamında yaptıkları araştırmaların veya kaçak kazıların ve göndermeye çalıştıkları eserlerin hemen rapor edildiği veya engellendiği anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde Sedrak Devgants, Mkertitsch Maksapetian ve K. Kamsarakan gibi Van bölgesinde eser toplayan, kaçak kazılar yaptıran ve çeşitli biçimlerde ele geçirdikleri eserleri yurt dışında satışa sunan insanların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Lehmann-Haupt ve Belck'in de bu insanlarla ilişki kurduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Belge 1: Lehmann ve Belck'e verilen araştırma izni ve kapsamı.

Müze-i Hümayun nümero 29

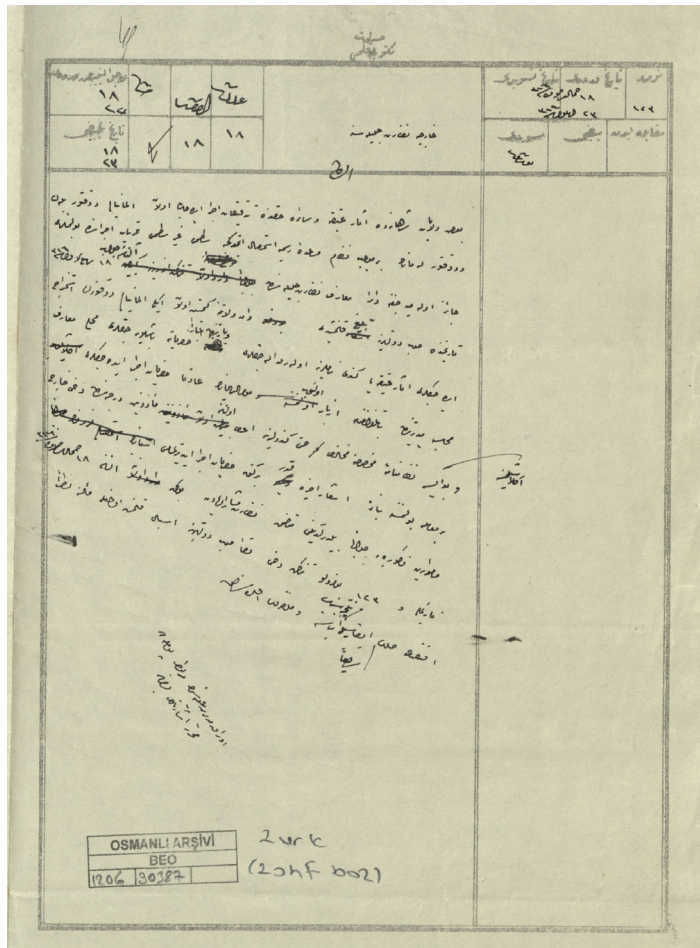
Maarif Nezaret-i Celilesine

Devletlü efendim hazretleri

Almanya devleti tebaasından ve erbab-ı ulumdan olub Bağdad ve Musul ve Van ve Bitlis ve Mamuretülaziz ve Erzurum vilayetlerinde asar-ı atika ve menşeu'l-akvam fenleri ve ulum-ı tabiiyye hakkında bazı tedkikat icra ve lede'l-iktiza suret-i sathiyede icra etmelerine irade-i seniyye-i hazret-i padişahi şeref-müteallik buyrulduğu idare-i acizaneme havale buyrulan 30 Nisan 1314 tarihli ve yetmiş numarolu tezkire-i samiyede beyan buyrulan doktor Belck ve doktor Lehmann nam zatların esna-yı seyahatlerinde icra-yı hafriyat itmek maksadında bulundukları istihbar kılınmış olub bu babda mevzu olan nizamnamede münderic şerait ifa olunmadıkça hafriyat ve taharriyat icrasına kıyam haiz olamayacağı derkar bulunmasına binaen keyfiyeti nazar-ı dikkat-i aliiye-i asafanelerine arz ve hükm-i nizamın muhafazasına müteallik tedabirin ittihazına sezavari-i inayet olduklarını istida eylerim. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lebu'l-emrindir. 2 Muharrem 1316/11 Mayıs 1314

Müze-i Hümayun Müdürü

Osman Hamdi

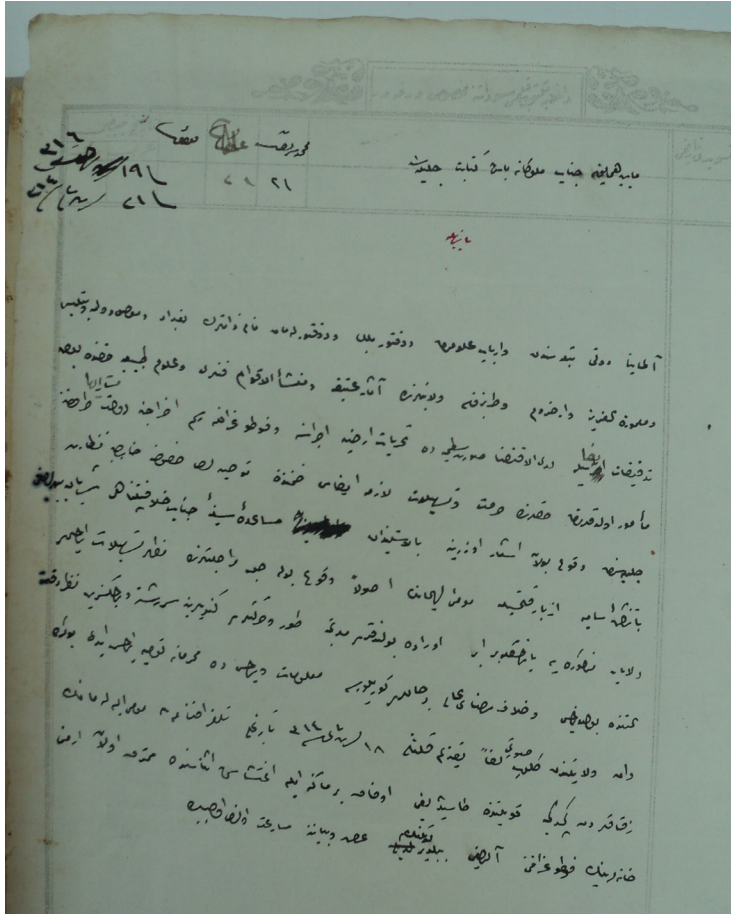

Belge 2: *Lehmann ve Belck'in Toprakkale'de kazı teşebbüsüne dair bir rapor.*

Hariciye Nezaret-i Celilesine

18 Cemaziyelahir 1316/23 Eylül 1314

Bazı vilayet-ı şahane de asar-ı atika vesaire hakkında tedkikat icra edecek olan Almanyalı doktor Belck ve doktor Lehmann'ın ber-muceb-i nizam müsaade-i resmiye istihsal etmedikçe sathi ve gayr-i sathi taharriyat icrasında bulunmaları caiz olamayacağına dair Maarif Nezaret-i Celilesi'nden alınan cevap 18 Rebiyülevvel 1316 tarihinde savb-ı devletlerine tebliğ kılınmıştı. Van vilayetine gitmiş olan iki Almanyalı doktorun istihrac edecekleri asar-ı atikayı kendi namlarına olarak alacakları ve yarından itibaren hafriyata başlayacakları mahalli Maarif muhasebe müdiriyetinden tebliğ olunmasına izbar olunub mumaileyhumanın adeta hafriyat icra edecekleri anlaşılmasına ve bu ise nizamname-i mahsusa muhalif hatta kendilerine ita olunan mezuniyet derecesinden dahi hariç bir muamele bulunmasına binaen iş'ar-ı ahire kadar bir güne hafriyat icra ettirilmemesi memurin-i mezkureye cevaben bildirildiğini mutazammın nezaret-i müşarunileyhadan bu kere alınan 18 Cemaziyelahir 1316 tarihiyle ve 123 numarolu tezkire dahi leffen savb-ı devletlerine irsal kılınmış olmağa mealine nazaran iktiza-i balin serien ifasına ve neticesinin inbasına.

Belge 3: Lehmann ve Belck'in Van'daki faaliyetlerine dair bir rapor.

Mabeyn-i Hümayun Cenab-ı Mülukane Başkitabet-i Celilesine
19 Receb 1316/21 Teşrin-i Sani 1314

Almanya devleti tebaasından ve erbab-ı ulumdan doctor Belck ve doktor Lehmann nam zatların Bağdad ve Musul ve Van ve Bitlis ve Mamuretülaziz ve Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde asar-ı atika ve menşeu'l-akvam fenleri ve ulum-ı tabiiyye hakkında bazı tedkikat ifasıyla ve lede'l-iktiza suret-i sathiyede taharriyat-i araziye icrasına ve fotoğrafla resm ihracına devlet-i müşarunileyha tarafından memur olduklarından haklarında hürmet ve teshilat-ı lazıma ifası zımında tavsiyeleri hususuna Hariciye Nezaret-i Celilesi'nden vukubulan işar üzerine bi'l-istizan müsaade-i seniyye-i cenab-ı hilafet-penabi şayan buyrulduğu ba tezkire-i samiye izbar kılınmasıyla mumaileyhmanın usulen vukubulacak müracaatlerinde nazar-ı teshilat edilmek vilayat-ı mezkureye yazmakla beraber bulundukları müddetçe tavır ve hareketlerine kendilerine ser-rişte virmeksizin nazar-ı dikkat altında bulunduğu ve hilaf-ı rıza-yı ali bir halin görülürse malumat virmesi de mahremane tavsiye edilmişti. Bu kere Van vilayetinden gelip sureti leffen takdim kılınan 18 Teşrin-i Sani 1314 tarihli telgrafnamede mumaileyh Lehmann sokaklardan geçtikçe koynunda taşıdığı ufak bir makine ile iğtişaş esnasında muhterik olan Ermeni hanelerinin fotoğrafını aldığı bildirildiğinden arz u beyanına müsaarat olundu ol babda.

Kaynakça ve Kısaltmalar

BEO: Babıali Evrak Odası

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH.TMIK.M.: Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat

DH.şFR.: Dahiliye Nezâreti şifre Kalemi

DH.MKT.: Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi

İ.HR.: İrade Hariciye

MF.MKT.: Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi

Y.PRK.UM.: Yıldız Perakende, Umum Vilayetler

Barnett, R.D. 1950

“The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van”, *Iraq* 12(1): 1-43.

Belck, W. 1893

“Archäologische Forschungen in Armenien”, *Zeitschrift für Ethnologie* 25: 61-82.

-1894a

“Archaologische Thatigkeit im Jahre 1893 in Transkaukasien”, *Zeitschrift für Ethnologie* 26, 213-241.

-1894b

“Sitzung vom 10. November 1894. Das Reich der Mannäer”, *Zeitschrift für Ethnologie* 26: 479-488.

-1896

“Sitzung vom 16. Mai 1896. Chaldischen Forschungen”, *Zeitschrift für Ethnologie* 28: 309-321.

-1897

“Sitzung vom 19. Juni 1897. Chaldischen Forschungen”, *Zeitschrift für Ethnologie* 29: 302-308.

-1899a

“Aus den Berichten über die armenische Expedition”, *Zeitschrift für Ethnologie* 31: 236-275.

-1899b

“Sitzung vom 18. November 1899. Schlussbericht über die armenische Expetidion”, *Zeitschrift für Ethnologie* 31: 661-668.

Belck, W. – C.F. Lehmann-Haupt 1898a

“Armenische Expedition”, *Zeitschrift für Ethnologie* 30: 414-416.

Belck, W. – C.F. Lehmann 1892a

“Sitzung vom 15. October 1892. Mittheilung über weitere Ergebnisse ihrer Studien an den neugefundenen armenischen Keilinschriften”, *Zeitschrift für Ethnologie* 24: 477-488.

-1892b

“Ueber neuerlich aufgefundenene Keilinschriften in russisch und türkisch Armenien”, *Zeitschrift für Ethnologie* 24: 122-152.

-1893

“Sitzung vom 28. October 1893. Über die Kelishin-Stelen”, *Zeitschrift für Ethnologie* 25: 389-400.

-1898a

“Sitzung vom 17. December 1898. Entdeckungen in Armenien”, *Zeitschrift für Ethnologie* 30: 568-592.

-1898b

“Sitzung vom 19. November 1898. Armenische Expedition”, *Zeitschrift für Ethnologie* 30: 522-527.

-1898c

“Sitzung vom 22. October 1898. Armenische Expedition”, *Zeitschrift für Ethnologie* 30: 414-416.

Belck, W. – C.F. Lehmann – R. Virchow 1900

“Ausserordentliche Sitzung vom 13. Januar 1900. Bericht über die armenische Forschungsreise der HHrn. W. Belck und C. F. Lehmann”, *Zeitschrift für Ethnologie* 32: 29-66.

Belck, W. – R. Virchow 1899

“Die Rusas-Steile von Topsisä (Sidikan)”, *Zeitschrift für Ethnologie* 31: 99-132. Çal, H. 1997

“Osmanlı Devletinde Asar-ı Atika Nizamnameleri”, *Vakıflar Dergisi, Ankara*, 26: 391-400.

-2005

“Osmanlı’dan Cumhuriyete Eski Eser Kanunları”, E.S. Yalçın (ed.), *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman’a Armağan*, Ankara: 234-70.

Eriş, M.Ü. 2012

“Asar-ı Atika Nizamnamelerinden 2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununa Mevzuatın Karşılaştırmalı Bir İncelemesi”, *Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara (Uzmanlık Tezi).

Erzen, A. – E. Bilgiç – Y. Boysal – B. Ögün 1960

“1959 Van-Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 10(2): 5-22.

Genç, B. 2018

“Archaeology of Destruction: Toprakkale”, *Iraq* 80: 113-37.

Koçak, A. 2011

The Ottoman Empire and archaeological excavations: Ottoman policy from 1840 - 1906, foreign archaeologists, and the formation of the Ottoman Museum, İstanbul.

Lehmann-Haupt, C. 2015

“Carl Friedrich Lehmann-Haupt and the Lehmann Family Secrets”, S. Fink, K. Eisterer (eds.) *Carl Friedrich Lehmann-Haupt. Ein Forscherleben zwischen Orient und Okzident*, Wiesbaden: 5-29.

-1910

Armenien Einst und Jetzt: Reisen und Forschungen von C.F. Lehmann-Haupt I-II, Berlin.

-1926

Armenien Einst und Jetzt II/1, Berlin.

-1931a

Armenien Einst und Jetzt Reisen und Forschungen II/2, Berlin - Leipzig.

-1931b

“Stele und Sockel”, *Klio* 24: 148-163.

Lehmann, C.F. 1896a

“Sitzung vom 16. Mai 1896. Tiglatpileser III. gegen Sardur von Urartu”, *Zeitschrift für Ethnologie* 28: 321-327.

-1896b

“Sitzung vom 19. December 1896. Eine neue Ausgabe der auf russischem Gebiet gefundenen chaldäischen Keilinschriften”, *Zeitschrift für Ethnologie* 28: 586-589.

-1899

“Weiterer Bericht über den Fortgang der armenischen Expedition”, *Zeitschrift für Ethnologie* 31: 281-290.

-1900

“Sitzung vom 21. Juli 1900. Bericht über die Ergebnisse der von Dr. W. Belck und Dr. C. F. Lehmann 1898/99 ausgeführten Forschungsreise in Armenien”, *Zeitschrift für Ethnologie* 32: 430-438.

-1901

“Sitzung vom 20. April 1901. Der Tigris-Tunnel”, *Zeitschrift für Ethnologie* 33: 226-244.

Lehmann, C.F. – W. Belck 1893

“Sitzung vom 22. April 1893. Chaldische Nova”, *Zeitschrift für Ethnologie* 25: 217-224.-1895

“Sitzung vom 19. October 1895”, *Zeitschrift für Ethnologie* 27: 578-616.

Morgan, J.d. – J.-V. Scheil, 1893

“La stèle de Kelischin”, *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à archéologie égyptiennes et assyriennes* 14: 153-60.

Öğün, B. 1961

“Kurze Geschichte der Ausgrabungen in Van und die türkischen Versuchsgrabungen auf dem Toprak-kale 1959”, *Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 111: 254-82.

-1984

“Urartulular”, *Türk Ansiklopedisi* XXXIII: 35-75.

Piotrovsky, B.B. 1969

The Ancient Civilization of Urartu, London.

Rassam, H. 1897

Asshur and the Land of Nimrod, New York and Cincinnati.

Rawlinson, H.C. 1840

“Notes on a Journey from Tabriz, through Persian Kurdistan, to the Ruins of Takhti-Soleiman, and from thence by Zenjan and Tarom, to Gilan, in October and November, 1838; with a Memoir on the Site of the Atropatenian Ecbatana”, *Journal of the Royal Geographical Society of London* 10: 1-64.

Salvini, M. 2006

Urartu Tarihi ve Kültürü, İstanbul.

Sayce, A.H. 1882

“The Cuneiform Inscriptions of Van”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 14(4): 377-732.

Schachner, A. 2009

Assyriens Könige an einer der Quellen des Tigris. Archaeologische Forschungen im Höhlensystem von Birkleyn und am sogenannten Tigris-Tunnel, Tübingen.

Sekmen, V. 1990

“Van ve Toprak-kale'deki Araştırma ve Kazıların Tarihçesi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Sevin, V. 2003

“Lehmann-Haupt'tan Afif Erzen'e Urartu Araştırmaları, Tarih ve Arkeoloji”, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi* 114: 3-10.

Tarhan, M.T. 2011

“Başkent Tuşpa / The Capital City Tushpa”, K. Köroğlu – E. Konyar (eds.) *Urartu: Doğu’da Değişim / Transformation in the East*, İstanbul: 286-333.

Virchow, R. 1891

“Sitzung vom 21. November 1891”, *Zeitschrift für Ethnologie* 23: 810-811.

Wartke, R.B. 1990

Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, Berlin.

Zimansky, P. 2011

Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü/A Kingdom Revived from Oblivion: Urartian Studies and Literature, K. Köroğlu – E. Konyar (eds.) *Urartu: Doğu’da Değişim / Transformation in the East*, İstanbul: 54-69.